

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/80/58-61>

Arzu Tofiq qızı İsgəndərzadə
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
dissertant
arzuferecli.isgenerzadeh@gmail.com

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NƏŞR OLUNAN “HƏQİQƏT” QƏZETİ VƏ ONUN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ALINMA SÖZLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

“Həqiqət” qəzeti Azərbaycanda 1909-1910-cu illərdə nəşr olunmuş siyasi, iqtisadi, ədəbi gündəlik bir qəzet olmuşdur.

“Həqiqət” qəzetinin dilində dövrün tələb və şərtlərinə uyğun olaraq ərəb, fars, rus-Avropa, osmanlı türkcəsində olan kəlimələrə tez-tez rast gəlirik.

Çarizmin Azərbaycanda möhkəmlənməsi ilə ədəbi dilimizdə rusca kəlimələrdən istifadə olunmağa başlandı. Bu dövrdə Rusiyanın Azərbaycan üzərindəki təsiri rus dilinin həm yazılı mətnlərdə, həm də danışq dilində tez-tez istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən uzun əsrlər boyu ərəb və fars dillərinin Azərbaycanda dövlət dili olması bu dillərin ədəbi dilimizə güclü şəkildə təsir etməsinə səbəb olmuşdur. XIX -XX əsrlər də Türkiyə-Azərbaycan arasındakı münasibətlərin yaxşı olması, bir çox ziyalılarımızın türk ziyalıları ilə tez-tez görüşmələri ədəbi dildə də öz əksini tapırdı. Bu təsirin izlərini “Həqiqət” qəzetinin dilində osmanlı türkcəsinə aid sözlərin və “yor” şəkilçisinin sıx şəkildə işlədilməsi görürük. “Həqiqət” qəzetinin səhifələrinə nəzər yetirdikdə ərəb, fars tərkiblərinin üstünlük təşkil etdiyi məqalələr istisna olmaqla qəzetin ümumi dili anlaşılandır.

Açar sözlər: mətbuat, qəzet, “Həqiqət” qəzeti, alınma sözlər, XX əsr

Arzu Tofiq Iskenderzadeh

"Hakikat" newspaper published at the beginning of the 20th century and the analysis of foreign words used in its language

Abstract

“Hagigat” newspaper which had been issued between 1909-1910 years was political, economic and literary daily newspaper. According to the terms and demands of ist time we often come across with arabian, persian, russian-european, ottoman Turkish word language of the “Hagigat” newspaper.

It had been started using of Russian words in our literary language with strengthening of czarism in Azerbaijan. At that times the great influence of Russia on Azerbaijan had caused frequently using of russian language both in written texts and speaking. On the other hand during long centuries because of being Azerbaijan national language arabian and persian languages had a great impression on our literary language. Due to a good relation between Turkey and Azerbaijan in XIX-XX centuries, frequently meeting of most our educated people with turkish intellectuals had founded its influences in our literary language. Traces of that impression had shown itself with rapidly using of ottoman-turkish words and "yor" suffix in language of the “Hagigat” newspaper. While looking at pages of the “Hagigat” newspaper except articles that arabian and persian contents prevail, general language of the newspaper is understandable.

Key words: press, newspaper, "Hagigat" newspaper, loanwords, XX century

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatının tarixində demək olar ki, bir dönüş nöqtəsidir. Bu dövr müxtəlif peşələrə qulluq edən ziyalılar tərəfindən Azərbaycan dilinin saflığı və ədəbi dilinin statusu uğrunda gərgin mübarizələrin getdiyi tarixi bir dövrdür. Bu dövrü xarakterizə edən cəhətlərdən ən başlıcası mətbuatın formalaşması və geniş vüsət almasıdır (AƏDT, 2007:5).

Demək olar ki, hər bir dil digr dillərin hesabına öz lüğət tərkibini genişləndirir. Xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr yeni sözlərin dilə daxil olmasına şərait yaradır. Qəzet dili, ümumiyyətlə,

yeni terminlərin, metaforaların, xalq dili ifadələrinin, üslubi neologizmlərin, dialektizmlərin, arxaizmlərin, tarixizmlərin işlədilməsi baxımından ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır (Mamedov, 1973: 33).

Dildə yaranan yeni terminlər və sözlər mətbuatın aparıcı qolu olan qəzet səhifələri vasitəsi ilə geniş xalq kütlələri tərəfindən qəbul edildikdən sonra ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil edilir. Yavuz Akpınar “Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları” əsərində bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının üç böyük cərəyanın təsiri altında olduğunu yazır:

- 1) Türkiyəyə bağlı olaraq türkçülük cərəyanı;
- 2) Türkiyə, İran və digər islam ölkələrinin təsiri ilə İslamçılıq cərəyanı;
- 3) Rusiyanın təsiri ilə müasir siyasi və sosial cərəyanlar (Akpınar, 1994: 71).

XX əsrin başlangıcından etibarən Bakıda kitab və qəzet nəşri böyük məsafə qət etmişdir. Azərbaycanda müxtəlif istiqamətli və müxtəlif mövzularda qəzet və jurnallar dərc olunurdu. Xüsusilə də, Orucov qardaşlarının nəşriyyatı, həm Azərbaycan yazıçılarının, həm də dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini çap edirdi. Mətbuatın geniş diqqət görməsi sayəsində bir çox qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başlamışdı.

“Həqiqət” qəzeti də bütün çətinliklərə baxmayaraq qəzet və jurnalların nəşrinin sürətlə artdığı dövrdə gün üzünə çıxdı. Qəzetin redaktoru Üzeyir bəy Hacıbəyov, nəşri isə Orucov qardaşları idi. “Həqiqət” qəzeti 1909-1910-cı illərdə fəaliyyət göstərdiyi üçün ərəb əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Qəzetin dili isə Azərbaycan türkcəsidir. Sözü gedən illərdə, Azərbaycan hələ müstəqil bir dövlət deyildi və xarici kəlimələrdən təmizlənmiş saf Azərbaycan dili yox idi. Buna görə də, qəzetin dili Azərbaycan türkcəsi olaraq qəbul edilsə də, burada yer alan məqalə və yazılarda ərəbcə, farsca, rusca və osmanlıca kəlimələrinə tez-tez rast gəlirik.

XVIII əsrlərdə tədricən ədəbi dilin xalq dilinə daha da yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq leksik normanın demokratizmi güclənir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ərəb, fars, dilləri ilə yanaşı rus dili də tədricən alınma söz mənbələri sırasına keçir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində rus-avropa dillərindən alınan sözlər, ərəb-fars mənbələri ilə eyni gücdə olur. O mənada yox ki, rus-Avropa dillərindən ədəbi dilə keçən sözlərin kəmiyyəti ərəb, fars dillərindən keçən sözlərin kəmiyyəti ilə eynidir; əslində ərəb, fars sözləri həddindən artıq çoxdur. Eyni olan mənbələrin tarixi, psixoloji nüfuzudur (Hacıyev, 1976:17).

Rus dilinin “Həqiqət” qəzetinin dilinə təsiri: Rus dili müasir dövrün ən zəngin və geniş yayılmış dillərdəndən biridir. Azərbaycanda Çarizmin möhkəmlənməsi ilə get-gedə ədəbi dilimizdə rus sözləri özünü göstərməyə başladı. Rus dili vasitəsilə Avropa sözlərinin dilimizə daxil olması tarixi XIX əsrdən başlayır. Çünki Şimali Azərbaycanın Rusiyaya qatılması nəticəsində Azərbaycan xalqı ilə rus xalqı arasında siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni əlaqələr də yaranıb inkişaf etmişdir (AƏDT, 2007: 33). Bu dövrdə Rusiyanın Azərbaycan üzərindəki təsiri rus dilinin həm yazılı mətnlərdə, həm də danışq dilində tez-tez istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. Qəzetdə yer alan məlumatlar arasında bəzi məktəblərdə məcburi olaraq rusca təhsil verilməsi xəbəri bəhs edilən dövrdə rus dilinin yeni nəsillərə məcburi şəkildə öyrədilməsi söylərini açıq şəkildə göstərir. Bu da təbii ki, Rusiyanın apardığı müstəmləkə siyasətinin bir parçası idi.

“Həqiqət” qəzetində də rusca kəlimələrin yavaş-yavaş dilimizə yerləşdiyini görürük. Hətta qəzetdə rus əlifbası ilə yazılmış yer adlarına və qəzet ilə bağlı məlumatlara da rast gəlmək mümkündür.

Qəzetin birinci səhifəsində “Həqiqət” yazısının üst tərəfində türkcə ayın tarixi, çıxdığı il, rusca olaraq isə qəzetin nömrəsi (№) və çıxdığı il yazılmışdır. Daha sonra rusca və kiril əlifbası ilə qəzetin adresi və telefon nömrəsi qeyd olunmuşdur. Onun altında isə iki çizgi arasında Azərbaycan türkcəsi ilə “Gündəlik çıxan siyasi, ədəbi, iqtisadi Türk dilində Müsəlman qəzetəsidir” məlumatının ardından rus dilində və kiril əlifbası ilə (Yejednevnaya qazeta “Xakiqat” - “Pravda”) yazısı qarşımıza çıxır.

“Həqiqət” qəzetinin səhifələrinə nəzər yetirdikdə rus dilində bir çox sözlər ilə qarşılaşırıq. İdarə və inzibati bölgü ilə əlaqədar olaraq qubernator, quberniski, uyezd, “məktəb” əvəzinə “şkola”, “sinif” əvəzinə “qlas”, “xalq təhsili” əvəzinə “narodna uçilişa” kimi sözlər süni şəkildə ədəbi dilimizə daxil edilmişdir.

Bundan başqa, bəzi reklam və elanların sonlarında əlaqə məlumatları və ünvan əski əlifba ilə yanaşı rus dilində, kiril əlifbası ilə də yazılmışdır. Rus mədəniyyətinin təsiri nəticəsində yeni yaranan idarə və texnologiyaya aid kəlimələrə “Həqiqət” qəzetinin səhifələrində də tez-tez rast gəlirik. Bunlardan

“*pravda, soldat, pristav, pervozvanni, naçalnik, qradonaçalnik* və s.” digər bu kimi kəlimələr tez-tez qarşımıza çıxır: “Qradonaçalnik cənablarının hökmüylə adları aşağıda zikr olunanların hər birinə müxtəlif miqdarda cərimə kəsilmişdir.” (“Həqiqət”, №6, 1909:3), “Yeddi böyük qlasdan ibarət olan məktəbin qapalı olan beş qlasında siçanlar çörək qırıntısı ilə tapmıyorlar” (“Nuxidən/Həqiqət”, №6, 1909:3), “Şəhər idarəsində təsis olunan (adres stolu) şəhərdəki ev və əmlak sahiblərinin şəhər idarəsinə təqdim etdikləri (damavoy kniqalara) binaən (kartoçkalar) hazırlandığı məlumdur” (“Bakı xəbərləri/Həqiqət”, № 56, 1910:2), “Martın 5-də Gəncə istintaq məhkəməsində (okrujnoy sud) şayani-əhəmmiyyət bir davaya baxıldı” (“Bakı xəbərləri/Həqiqət”, 1910:3).

N.Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı” kitabında qeyd edir ki: “Ədəbi dilin inkişafında rus dili mütərəqqi rol oynamışdır” (Xudiyev, 2013:15). Rus dilindən alınan sözlərin hamısı dilimizin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir. Bir çoxları müvafiq qarşılıqları ilə əvəz edilmiş, işlənməsinə ehtiyac olanlar isə saxlanmışdır. “Həqiqət” qəzetində bəzən dilimizdə qarşılığı olan kəlimələr də rusca işlədilmişdir. Məsələn: sinif əvəzinə “qlas”, məktəb əvəzinə “şkola” kimi.

Ərəb-fars dilinin “Həqiqət” qəzetinin dilinə təsiri: Uzun əsrlər boyu ərəb və fars dilləri Azərbaycanda ədəbi dil, dövlət və ya yazı dili olmuşdur. Buna görə də ərəb, fars söz və tərkibləri XX əsrə qədər ədəbi dilimizdə çoxluq təşkil etmişdir. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasında tarixi dönüş baş verir; yüzlərlə milli lüğəvi vahid ədəbi işləklərdən qalır, ərəb, eləcə də, fars mənşəli leksika kəmiyyətə azalmağa doğru gedirdi (Hacıyev, 1976: 54).

Dəmirçizadə yazır ki: “Azərbaycan dilinə keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlərin bir qismi bu dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşaraq özünə yaşamaq hüququ qazanmışdır. Bu sözlərin əksəriyyəti şəkli xüsusiyyətini, bir qismi isə semantik funksiyasını dəyişib bir növ milliləşdiyindən, dilimizin tələffüz normalarına uyğunlaşdığından xalqın malı olmuş, nəinki ziyalılar, hətta savadsızlar tərəfindən də anlaşılan, eyni formada və məzmununda işlədilən sözlərə çevrilmiş” (Dəmirçizadə, 1959: 63-66).

Əlbəttə, bu sözlərlə yanaşı, XIX əsr ədəbi dilimizdə bəzən geniş xalq kütləsi tərəfindən heç başa düşülməyən söz və ifadələr də vardır.

Demək olar ki, “Həqiqət” qəzetinin bütün nömrələrində ərəb və fars sözlərinə tez-tez rast gəlirik. Ancaq o dövrdə, bu sözlər tez-tez istifadə edildiyi üçün dövrün insanları bu kəlmələri anlamaqda elə də çətinlik çəkmirdilər. Qəzetdəki ərəb və fars sözlərinin bir qismi istər ədəbi, istərsə də xalq dilində işlənmiş və milliləşmiş sözlərdir. Məsələn: *camaat, hak, hava, xidmət, təqsir, nahar, xana, cavan, adam, xəstə, məsələ, vəzifə*. Qəzetin dilində işlənmiş ərəb, fars sözlərinin digər bir qismi də o dövrün ziyalı təbəqəsinin dilində işlədilmiş, bugünkü dilimiz üçün köhnəlik təşkil etməkdədir. Məsələn: *ovqat, mövcudat, heyəti güzəra, dairəyi məzkurə, ehtimam, mərqum, təmsilat, güzariş, lihaza, fəhrüst, əşxas* və s.

“Hökumət adamları bu vaxt qədər şahsuvanların şiddətli bir niçə hücumlarını dəf etmişlərdir” (“Həqiqət”, №6, 1909:2), “Artıq heyət-i güzəra da gənc türklərdən təşəkkül edincə bütün Türkiyə gənc türklərin əlində deməkdir.” (“Həqiqət”, № 6, 1909:2), “Daire-i məzkurədə mövcud (156) səbinin 25-i bir mərəz-i müdhiş ilə müztərib bulunmaqdadır” (“Həqiqət”, № 60, 1910:3), “Ol zaman yedigim şeylərdən hələ də irgənməgdəyəm, ətim tökülməkdədir, cavan əmirin hökmü üzrə məni öldürməyə cəsarət edəmiyordular, lakin ələd-davam kin xüsumət ibraz etməgdən çəkinmiyordular” (“Həqiqət”, 1909, № 57, 1909:2).

XIX əsrdə mədəniyyət və tarix sahəsində olan irəliləmə hələ ilk illərdə geniş bir hərəkata çevrilməmişdi. Şərq mədəniyyətinin yayılmasında mühüm amil olan ərəb-fars dilləri xüsusiyyətlərini, lüğət, ifadə ibarələrini olduğu kimi mühafizə edirdilər. Lakin bu sözlərin bir qismi öz şəkil və mənə xüsusiyyətlərini dəyişərək, tamamilə yeni mənada milliləşmiş sözlər kimi dilimizdə işlənirdi.

Türkiyə türkcəsinin “Həqiqət” qəzetinin dilinə təsiri: Hər zaman olduğu kimi, bu dövrdə də, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin yaxşı olması, bu iki dövlət ziyalıların tez-tez görüşməsi yazıçıların əsərlərində və mətbuatda da öz əksini tapırdı. O dövrdə Ortaq Türk dili düşüncəsinin daha üstün olduğunu söyləmək mümkündür. Əli bəy Hüseynzadə və davamçıları, Namiq Kamal, Ə.Həmid, R.M.Əkrəm kimi tənziat ədəbiyyatçıların təsiri ilə bir çox yazıçılar osmanlı ləhcəsi ilə yazırdılar. Bu təsirin izləri “Həqiqət” qəzetinin dilində bir çox osmanlı sözlərinin və “yor” şəkilçisinin geniş şəkildə istifadə edilməsi ilə özünü göstərir. “Avropaya tələbə göndəriyorduk, bunlar müəllim olub övdat etdikdə tələbə yetişdiriyordu” (“Yaponiyada müsəlmanlıq/Həqiqət”, № 59, 1910:3).

Bundan başqa, “bən, əvət, böylə, şu, iştə, hangi, lüzum, gazətə, baqalım, baqsana, birər, acəba, zatən, dolay, gibi (kibi), bir takım, uyqu” kimi kəlimələr tez-tez istifadə edilməkdədir. “Teymur hər səhər quşlar kibi erkən oyanar”. (“Həqiqət”, № 57, 1910:2), “Ah, şu çocuq nə qədər məsud, nə qədər bəxtiyar, onu hər kəs sevər, istər” (“Həqiqət”, № 57, 1910:2), “Nəzarətin bu kibi şəxslərin vücudundan təmizlənməsi xüsusunda xariciyyə nazirinə ixtiyari-tam verilmişdir” (Təzə il şənlikləri/Həqiqət”, № 59, 1910:1), “Əvət, o gözəlim yalıboyu yavaş-yavaş müsəlmanların əlindən çıqmaqda və bunların yerinə başqa millətlər yerləşməkdədir (Kırımın Yalıboyu əhvalı/Həqiqət”, № 63, 1910: 4).

Nəticə

Göründüyü kimi, “Həqiqət” qəzetinin dilində osmanlıca kəlimələr geniş şəkildə işlədilmişdir. Qəzetin nömrələrindəki bir çox məqalələrdə türkçülük ruhu sezilməkdədir. Bu da öz əksini könüllü şəkildə osmanlıca kəlimələrin istifadəsində tapmışdır.

Qəzetdən olan nümunələrdə də göründüyü kimi, dövrün tələb və şərtlərinə uyğun olaraq ərəb və fars, rus, osmanlı türkcəsindən geniş istifadə edilsə də, qəzetin dili anlaşılandır. Dövrün ziyalıları Azərbaycan ədəbi dilini sadələşdirmək, xalq danışq dilinə yaxınlaşdırmaq naminə ərəb, fars tərkiblərindən az istifadə etməyə çalışırdılar. Lakin artıq bu dövrə qədər ədəbi dilimizə saysız miqdarda ərəb, fars sözləri daxil olmuş, bu sözlərdən əksəriyyəti öz şəkil xüsusiyyətlərini, hətta mənalarını belə dəyişdirmişdi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq ədəbi dilimizin saflığı uğrunda bir çox maarifpərvər ziyalılarımız mübarizə aparırdı. Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi tanınmış ziyalılar ədəbi dilimizin yad kəlimələrdən təmizlənməsinə böyük səy göstərirdilər.

Ədəbiyyat

1. Akpınar, Y. (1994), Azeri edebiyatı araştırmaları, İstanbul: Dergah yayınları.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (2007), XX əsr, 4 cildə. C.3. Bakı : Şərq-Qərb.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (2007). XX əsr, 4 cildə. C.4. Bakı : Şərq -Qərb.
4. Cavad, Ə. (1991), Sən ağlama, mən ağlaram, Bakı: Yazıçı.
5. Dəmirçizadə, Ə.M. (1959), Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Füzulinin rolu, Bakı:API nəşriyyatı.
6. Məmmədov, C. (1973), Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qəzet üslubu (avtoreferat), Bakı: Elm və təhsil
7. Xudiyev, N. (2013), Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı. Bakı:Elm və təhsil.
8. Hacıyev, T. (1976), Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı: ADU nəşri.
9. “Həqiqət” qəzeti, (1910), Bakı xəbərləri, № 56.
10. “Həqiqət” qəzeti, (1910), Yaponiyada müsəlmanlıq, № 59.
11. “Həqiqət” qəzeti, (1909), № 6, 57.
12. “Həqiqət” qəzeti, (1910), № 56, 57, 60, 63.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Qətibə Quliyeva

Göndərib: 01.06.2022

Qəbul edilib: 03.07.2022